

**TRADUCEREA SAU ÎMBOGAȚIREA FILOSOFICĂ ȘI
CULTURALĂ A LIMBII DE CĂTRE DIMITRIE CANTEMIR /
LA TRADUCTION OU L'ENRICHISSEMENT
PHILOSOPHIQUE ET CULTUREL DE LA LANGUE PAR
DIMITRIE CANTEMIR**

Niadi-Corina CERNICA¹

Rezumat: Dimitrie Cantemir prezintă, la sfârșitul „Istoria ieroglică“, o „Scară interpretativă de numere și cuvinte străine“, traduse de preferință din greaca veche, mai puțin din latină, dar, de asemenea, cuvinte turcești și arabe. Cuvintele și traducerile alese de Dimitrie Cantemir desemnează anumite lucruri.

Cei mai mulți termeni sunt noțiuni culturale generale, cu anumite domenii mai bine evidențiate: filosofie, logică, literatură, religie antică (cu nume de zeități, de animale fantastice, de mijloace pentru a prezice viitorul), politică, geografie și astronomie. Termenii filosofici și de logică, cei mai mulți din greaca veche și câțiva termeni latini sunt legați de filosofia aristoteliană. Pentru aceasta filozofie, Dimitrie Cantemir are, de asemenea, un interes deosebit în cartea sa „Știința sacro-sanctă”.

Pentru fiecare explicație a unui termen filosofic, Dimitrie Cantemir găsește o definiție în spirit aristotelic. Nu există cuvinte adaptate, ele își păstrează desinențele grecești. Aceste cuvinte indică zonele culturale în care Dimitrie Cantemir încearcă să introducă noi cuvinte folosite în cartea sa „Istoria ieroglică“, și am putea adăuga, de asemenea, referințele culturale ale primului roman românesc. Scurta prefață „Din nou pentru cititor“, din „Scara interpretativă“ denotă ambiția lui Dimitrie Cantemir de a îmbogăți limba română cu cuvinte noi, pentru a „rafina“ limba și „câștiga“ termeni noi.

Cuvinte-cheie: traducere, filozofie, cultură, îmbogățire și rafinare a limbii.

Résumé : Dimitrie Cantemir présente, à la fin de ”L’Histoire hiéroglyphique”, une „Échelle interprétative des nombres et des mots étrangers”, traduits de préférence de la langue grecque ancienne, moins du latin mais aussi des mots turcs et arabes. Les mots et les traductions choisis par Dimitrie Cantemir désigne certaines choses.

La plupart des termes sont des notions culturelles générales, avec quelques domaines mieux mis en évidence : philosophie, logique, littérature, religion antique (avec des noms de divinités, d’animaux fantastiques, de moyens de prévoir l’avenir), politique, géographie et astronomie. Les termes philosophiques et de logique, la plupart du grec ancienne et quelques termes latins, sont liés de la philosophie aristotélicienne. Pour cette philosophie, Dimitrie Cantemir manifeste aussi un intérêt particulier dans son livre „Știința sacro-sanctă”.

¹ Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, niadi.cernica@gmail.com

Pour chaque explication d'un terme philosophique, Dimitrie Cantemir trouve une définition en esprit aristotélicien. Il n'y a pas de mots adaptés, ils conservent leurs désinences grecques.

Ces mots indiquent les zones culturelles dans lesquelles Dimitrie Cantemir essaie d'introduire des mots nouveaux, utilisés dans son livre „L'Histoire hiéroglyphique”, et nous pourrions ajouter aussi les références culturelles de ce premier roman roumain. La brève préface, „De nouveau pour le lecteur”, de „Échelle interprétative” denotent l'ambition de Dimitrie Cantemir d'enrichir le roumain avec de mots nouveaux, pour „raffiner” la langue et „gagner” des termes nouveaux.

Mots-clés : traduction, philosophie, culture, enrichissement et raffinement de la langue.

Traducerea termenilor filosofici în limba română începe odată cu Dimitrie Cantemir, întemeietor, prin aceasta, al filosofiei românești în limba română. Dimitrie Cantemir prezintă, la sfârșitul „Istoriei ieroglice”, o „Scară tâlcuitoare a numelor și cuvintelor străine”, tradusă , cu precădere din elină, mai puțin din latină, și care are cuvinte turcești și arăpești. Traducerea termenilor filosofici se face cu precădere din limba elină.

Noțiunile filosofice sunt traduse din filosofia și logica aristotelică pentru care Dimitrie Cantemir arată un interes aparte și în cartea „Știința sacro-sanctă”, redactată în limba latină. Fiecare explicare a unui termen filosofic presupune o definiție a acestuia dată de Dimitrie Cantemir, în spirit aristotelic. Astfel, „metafizic” este tradus „acela care are știința a celor peste fire”, iar „metafizica”, „învățatură care arată lucruri mai sus de fire”. În lunga tradiție a interpretării lui Aristotel, așa cum îl înțelege și Dimitrie Cantemir, metafizica este știința lucrurilor „peste fire”, deci a divinului, a Primului motor, a Mișcătorului nemișcat, a principiului de natură divină care pune în mișcare Universul. De altfel, și în „Știința sacro-sanctă”, metafizica este o știință a lucrurilor imateriale („mai presus de fire”), deci divine. „Energheia” este înțeles ca „putință de a face, făcătoare, lucrare”, deci fără diferența, existentă la Aristotel, între potențial și actual. „Ithica” este tradus prin „învățatură care tocmește obiceiurile oamenilor, cetăților”, deci extins și la domeniul politic. „Categorii”, din elinește este tradus ca „zece forme sub care Aristotel cuprinde toate ființele lucrurilor”, „materia” are o explicație prin exemplu, ca termen tipic aristotelic: „orice sub formă s-ar supune, precum materia lumânării este ceara, săul”. Materia se supune formei, forma determină lucrul. Noțiunea „ideea”, deci platoniciană, este înțeleasă ca imagine mentală a unui lucru, ca formă vizuală mentală: „chipul a fiecărui lucru, pe care mintea, plâsmuindu-l, ca cum este îl înformuiește”. Apar termeni precum atomiști, atomi, praxis, experiență (legată de experiența senzorială, ca în filosofia contemporană lui Dimitrie Cantemir) și un număr impresionant de termeni de logică (un interes mare, probabil, pentru filosoful român, dar care nu a mai fost concretizat):

aporia, argument, axioma, barbara, enthimema, paradigmă, propozit, protasis, solichismos, sofisma, sologhismos, simperasma, ypothetică, ypothesis. Uneori Dimitrie Cantemir are dificultăți în definirea unui cuvânt străin, precum „theorie”, care este tradus prin: „privală, știința vederea, cuprinderea minții”, fiind deopotrivă pravilă, știință și cuprinderea minții.

Dimitrie Cantemir are o tendință evidentă către termenii aristotelici, iar dintre termenii filosofiei, către termenii de logică și argumentare. Putem interpreta această preferință, dar ea nu s-a concretizat în preocupările sale filosofice. În „Știința sacro-sanctă” Dimitrie Cantemir este în mod deschis antiaristotelic, dar cunoaște bine ideile științifice ale lui Aristotel, cu care nu este de acord.

Pentru Gheorghe Vlăduțescu, contribuția lui Cantemir este decisivă, prin „Istoria ieroglifică” în special, „la întemeierea și ridicarea filosofiei românești. Locul lui este similar celui al lui Cicero, care nu avea o concepție bine individualizată și, totuși, era întemeietorul, gestul său fiind hotărâtor nu numai pentru cultura romană, dar, indirect, pentru tot ce a urmat, în Europa, în ordinea filosofiei. Aceasta, în măsura în care trecerea de la limbajul grecesc la acela latin era opera sa”². Ion Ianoși analizează sub aspect filosofic „Istoria ieroglifică” în privința conținutului fără a prezenta termenii filosofici străini din final. Termenii logicii sunt legați de dialogurile pro și contra din „Istoria ieroglifică”, ceea ce arată o tendință spre prezentarea logică și filosofică (sau cu argumente logice și filosofice) specifică lui Dimitrie Cantemir.

Ceilalți termeni din „Scara tâlcuitoare” sunt noțiuni culturale generale, la un nivel foarte înalt, cu câteva arii mai conturate: literatură, religie antică (cuprinzând nume de zei, de animale fantastice și modalități de prevedere a viitorului), politică, astronomie și geografie. Există chiar și termeni ocultiști, precum alchimie, necromanție sau exegeză ebraică, cabala. Aici cuvintele străine nu sunt numai elinești. „Alchimista”, cuvânt de origine arăpească, este tradus: „acela ce silește a face din aramă aur, acela ce știe a preface formele materiei”. De la explicația obișnuită, Cantemir prezintă fundamentul teoretic și filosofic al alchimiei, transmutarea elementelor. Cabala este explicată ca „învățătură disdimonică, cu care evreii tâlcuiesc Sfânta Scriptură”, deci învățătură bazată pe superstiție. Iar „ornitocritul”, cuvânt elinesc, este tradus ca „izbânditor de vise”.

Facem două observații: Dimitrie Cantemir precizează de fiecare dată limba din care provine fiecare cuvânt tradus și explicat. O altă observație este că aceste cuvinte, neavând corespondent în limba română contemporană lui Dimitrie Cantemir, traducerea înseamnă, de fiecare dată, definire, explicare. El mîncearcă introducerea cuvintelor în limba română care nu posedă aceste noțiuni. Cuvintele nu sunt „românizate”, ele își păstrează terminația străină.

² Gheorghe Vlăduțescu, *Neconențional, despre filosofia românească*, București, Editura Paideia, 2002, 193pp, p.9

Uneori, din lipsa oricărei legături cu terminologia sau cultura românească, explicația rămâne vagă sau inexactă. Astfel, „tragodie” este tradus: „cântec, vers de jale, hăulitură, bocet”, păstrându-se doar sentimentul de durere legat de tragedie. „Interjecție”, cuvânt latinesc, este tradus astfel: „la gramatică, una din cele opt părți ale cuvântului”. „Theatru” este „locul priveli, în mijlocul a toată iveala”. Alteori, în filosofie, explicația fiind prea largă, se păstrează ceea ce pentru Dimitrie Cantemir este esențial. Astfel, „atomiști” înseamnă „filosofii care sunt din ceata epicurilor și zic că toate în lume sunt întâmplătoare” sau „atomuri” înseamnă „lucrul care într-un chip sau altă parte nu se mai poate despărți, despica, tăia; netăiat”. Alteori traducerea cuprinde exemple: „yperholicește” se traduce: „laudă peste puțința firii, când zicem: frumos ca soarele, mânios ca focul, înger pământean”.

Dimitrie Cantemir înfruntă greutatea aproape de netrecut pentru a traduce/explica termeni străini, filosofici și culturali, în limba română. Cultura română nu cuprindea, la acea dată, asimilările culturale care ar fi făcut mai ușoare aceste traduceri.

A asimila cuvinte însemna, la acea dată, a asimila cultură filosofică, filologică sau clasică, pe un teritoriu aproape pustiu, cum era spațiul cultural românesc în acel moment. Filosofie românească se putea face, cum face Cantemir în „Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea”. Dar termenii aristotelici și filosofia aristotelică nu erau asimilate. La fel și cu celelalte arii culturale în care Cantemir aduce cuvinte noi. Acest început are ezitări, dar are și o conștiință a începutului și noutății. Ceea ce își propune Cantemir nu este numai introducerea, traducere/explicare a unor cuvinte noi, el încearcă o ridicare a gândirii și culturii. „Scara tâlcuitoare” este precedată de „Iarși către cititor” în care spune: „limba noastră a purcede a se îndrâzni, cu puțință ar fi, precum toate celelalte limbi de la cea elinească întâi îndemnându-se, cu deprinderea înelungă și a limbii sale subțiere și a cuvintelor însemnare și-au agonisit”³.

Dimitrie Cantemir știe că îmbogățirea limbilor se face prin asimilări (cum au făcut celelalte limbi, din elinește crede el) ceea ce a dus la subțierea limbilor, cum trebuie să facă și limba română din timpul lui. Pentru învățăturile grele, spune Cantemir, trebuie date numere și cuvinte străine, mai ales elinești. Ele trebuie moldovenite sau românite (ceea ce autorul „Istoriei ieroglifice” nu reușește), „în moldovenie elinește și în elinie moldoveneste”.

Cantemir știe că asimilarea acestor termeni pe care îi traduce și îi explică înseamnă o îmbogățire a limbii și a culturii, dar și o subțiere, în sensul rafinării și capacității de a exprima idei filosofice, științifice și culturale.

³ Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, București, Editura 100+1 Gramar, 2001, 313pp, p.273

Ceea ce îl interesa pe Cantemir (despre care Gheorghe Vlăduțescu crede că „de bună seamă că se putea exprima filosofic mai bine în latină”⁴) este capacitatea limbii de a exprima ideile filosofice și trimiterile culturale (cu același rol, de a exprima idei). Nivelul înalt al ideilor din „Istoria ieroglifică” necesita folosirea unor cuvinte inexistente atunci în limba română. Ideea de îmbogățire a limbii este subsumată capacității ei de a exprima, de a formula într-o limbă idei de tip filosofic, logic etc., dar și de a folosi contexte culturale străine (mitologia antică, termeni geografici, ființe fantastice etc.).

Filosofia se putea exprima, la acel moment, în lucrări precum „Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea”, dar nu asimilase ideile, termenii filosofiei europene și ale tradiției filosofice antice. Era nevoie de „Scara tâlcuitoare” din „Istoria ieroglifică”.

Mult timp, traducerile românești din limbi străine au însemnat asimilări de cuvinte, de termeni, de noțiuni științifice și culturale. Fără ele, capacitatea de a exprima adevăruri filosofice și științifice ar fi fost reduse, împiedicând dezvoltarea științei și filosofiei românești. Tot secolul al XIX-lea este un secol al asimilărilor în știință și filosofie, nu numai de idei, dar și de termeni necesari. Limba română ajunge să asimileze tot mai mulți termeni noi, să se modernizeze.

Apreciem că la anul 1918 acest curent al asimilărilor necesare se finalizase, asimilările de cuvinte străine se fac în ritmul dezvoltării culturale a Europei și României, deja sincronizate. Filosofia românească devine o filosofie originală, cu termeni și idei românești. Fenomenul filosofic și cultural românesc interbelic, nu numai sincronizat, dar și original sub aspect filosofic și științific, avea termenii pentru a se putea exprima.

Bibliografie:

- Cantemir, Dimitrie (2001): *Istoria ieroglifică*, București, Editura 100+1 Gramar, 313pp.
Cantemir, Dimitrie (2017): *Metafizica. Știința Sacro-Sanctă*, București, Editura Meditative Arts, 254 pp.
Ianoși, Ion (1996): *O istorie a filosofiei românești*, Cluj, Editura Biblioteca Apostrof, 391 pp.
Vlăduțescu, Gheorghe (2002): *Neconațional, despre filosofia românească*, București, Editura Paideia, 193 pp.

⁴ Gheorghe Vlăduțescu, *Op. Cit.*, p.9